

A MAGYARNYELVŰ ALKOTÓSZELLEM LÉLEKTANA AMERIKÁBAN

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ közölte velem annak idején, hogy azért sem élhetne állandóan külföldön, mert hiányát érezné a magyar nyelv mindennapi zenéjének. Ez bölcs és finom kijelentés volt, következetes ahhoz a nyelvi lelkiismerethez, amely ezt a kiváló magyar költőt jellemezte. Amerikai sorsomban ismételtén ráeszméltem ennek a vallomásnak mély és okos tartalmára; s mialatt ezt a cikket írom, eszembe jut, hogy a magyar alkotó lélek amerikai levegőhiányát az európai magyar világban ugyan hányán képesek megérteni? Akik odahaza Amerikában íródott magyarnyelvű alkotásokat megbírálnak, vajjon gondolnak-e arra a magyar nyelv szempontjából érzéketlen környezetre, amelyben sokszor az amerikai sorsba kapcsolódott magyar költő vagy író kénytelen élni? James Huneker amerikai kritikus szerint az igazi kritikus mindig a csodát várja. Hozzátehetném: e csodavárás nélkül a szellem alkotásáról csak pletykázna. Sainte Beuve ugyancsak értett a kritikához (nemcsak azért, mert ifjú éveiben rossz vagy legalább is gyenge versekkel kísérletezett), s még ő is, vagy talán éppen ő, erősen elemző, átélő és beleérző képessége ellenére, a képzelet kíváncsiságával összeegyeztette a kritika megállapításait. A kritikus érzékenységének intuitívnek is kell lennie, nemcsak tudatosnak. De amerikai magyar alkotásokkal kapcsolatban a hazai kritika intuitív és tudatos esztétikai érzékenységgel hajlandó fegyverszünetet kötni; vagy csodának tekinti azt, hogy Amerikában egyáltalában íródnak magyar művek, vagy pedig a másik végletbe esik, s amerikai idioszinkráziáját átviszi az Amerikában élő magyar alkotó művére is. Kétségtelen, hogy a műalkotásért nem lehet és nem szabad a mentő körülmények alapján lelkesedni, s nem is szabad ezért a műkedvelő művet művészi munkává nemesíteni; ugyanakkor azonban az is magától értetődik, hogy a környezetelmélet figyelembe veendő. Az Alföld nélkül Petőfi kevésbé érthető, mint ahogy a skót környezet nélkül érthetetlen Robert Burns. Ennélfogva, aki Amerikában magyarul teremt vagy teremtő szándékkal ír, az az író vagy költő az önmaga alkotó komolyságának tartozik azzal, hogy esztétikai értékelést vár kritikusaitól; amellet különös, a hazaitól feltétlenül eltérő lélektani helyzete alapján joggal elvárja, hogy nyelve és pszichológiája megítélésében az amerikai vagy amerikai magyar valóságmeghatározó tényezőjéről is meg ne feledkezzék a bíráló. Sajnos, a hazai kritikusok egy része a vállveregetés vagy idegenkedés komplexu-

mában megszegi az vagy esztétikai tárgyilagosság vagy a lélektani szempont elvét.

Elsősorban hadd feleljek arra a kérdésre, hogy micsoda indítók magyarázzák meg a magyar nyelvű alkotó munkát Amerikában? Destouches szerint a kritika könnyű és a művészet nehéz feladat. Szerintem mind a két feladat nehéz, de a szokottnál is nehezebb Amerikában megmaradni magyar kritikusként vagy magyar alkotónak, még pedig a szellemi tisztaság elvének megfelelően. Nem kell coriolanusi dühvel haragudni a tömegekre, hogy először is azt a lelki távolságot állapítsuk meg, amelynek egyik végén a költő és író áll, s a másik végén az Amerikában küzködő magyar tömegek befogadó képessége. Egyenesen igazságtalanság lenne esztétikai érzéketlenségük miatt az amerikai magyar tömegek ellen vádat emelni. Túlnyomó százaléka földműves volt odahaza; ha esetleg megtanult írni és olvasni, a gyári füstben és a gépzajban, a vetés, termés és aratás színes emlékében, odáig nem jutott, hogy a megkülönböztetés elve alapján olvasson. Naptár-színvonalából olykor kiemelkedik, de ez is kivételes eset. Még azok az Amerikában élő magyar írók és költők is, akik a tizenkilencedik századtól örökölt ízléssel fejezik ki magukat s akik koruknál fogva nem juthattak mondjuk Ady Endre vagy Móricz Zsigmond hatása alá, érzik és tudják, hogy mondanivalójuk érzékenysége és az amerikai magyar olvasók értékelő képessége között áthidalhatatlan távolság van. Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy némelyiknek közülük nem sikerült olvasói lelki világát megrázni vagy felvidítani, ámde a kivétel szinte tűneményszámba megy. Nem a zurnalisztikai cikkekről, érzélgős elmerengésekről, a muskátlis ablak romantikájáról beszélek; arról az alkotó munkáról, amely a napi elismerésen igyekszik túlemelkedni. Ady és Móricz kortársai pedig, vagy a még fiatalabbak, a magyar nyelv újfajta zenéjének felismerésében és felismertetésében a régebbieknél is különb gátlásokkal harcolnak; míg az ő esetükben gyakran a szó árnyéka a test, olvasóik a szó testében sem látják meg az árnyékot. Még a látszólag könnyebb fajta új költészet is, mely esztétikai testvére az impresszionizmusnak, a megértés szempontjából olyan lelki bonyolultságot követel, amely hiányzik az átlag amerikai magyar olvasó természetéből. S ha a regényíró a lényegre törekszik s nemcsak a külső anekdotikus ábrázolására, ha alkotó énje kategorikus imperativusát követve nem alkuszik meg alkotó hajlama törvényével, akkor mindenféle gyöngéd és szokatlan tulajdonságokból összetevődött mondanivalója összeütközésbe kerül az irodalmilag túlságosan hiszékeny egyszerűséggel. Sappho elhallgatott volna az amerikai magyar keretek között; s Anakreon nem írt volna bordalokat, legfeljebb egyet-kettőt, s elkeseredésében talán felcsapott volna whisky-szakértőnek.

Ennek ellenére mégis íródnak magyaryelvű, irodalmilag is jelentékeny művek Amerikában. Hogy több a részlet-szépség, mint az egész, az a körülményekből következik. És ilyen rettentő nehézségek ellenére mégis teremtenek az amerikai magyar világban is. Mi a magyarázata ennek? Alkotó hiúság? Ez kelletnél is olcsóbb magyarázat lenne. A hiúság, általában a kezdők lelki bokrétája, nem a negyven-

ötven- és hatvanéveseké. S még ha a hiúság számottevő tényező lenne is, az ára, szenvedés és magány formájában, túlságosan nagy; s az élet sokkal kiábrándítóbb, semhogy az Amerikában élő magyar alkotó ne látná meg teremtő hiúsága tarthatatlanságát. Volt görög költő, aki szőlőszemtől fulladt meg; volt kínai költő, aki a csónakon elvesztette egyensúlyát, amikor a holdért nyúlt s beleesett a tóba, ahonnan sohasem emelték ki. Mit akarok ezzel mondani? A költő emberi végzete sokszor azonos képzelete sorsával. Azaz sok költő úgy él és úgy hal meg, mint ahogy azt költészete megkövetelte tőle. Mindebből az az észszerű következtetés, hogy akik Amerikában komolyan, szinte hősi komorsággal (ami nem zárja ki a humor felszabadító valóságát) magyar nyelven alkotnak, azok akarva-akaratlanul a képzelet és a kifejezés törvényére hallgatnak. Ha megszegnék, meggyilkolnák életöszönüket; ha követik, legalább a magányt betölthetik a képzelet eleven gazdagságával. Nem tudnak csak lenni; élniök is kell. Nem is szélmalomharcosok, mert a szélalmot látni kell; fantomokkal, fűriákkal, fényekkel és árnyékokkal veszik fel a harcot; a magyar szó a páncéljuk, fegyverük, céljuk, eredményük, életük, haláluk. Függetlenül attól, hogy lelki berendezésük realiztikus-e vagy pedig romantikus, függetlenül attól, hogy népies csirából váltak-e azzá, amivé váltak, vagy pedig a városi kultúra emlékét, európai hangsúlyozással, hordják képzeletük tarsolyában, magában véve az a tény, hogy magyar nyelven teremtenek vagy pedig elvetélt alkotásokkal vigasztalják magukat, azt igazolja, hogy lelki sorsukat determinálta az alkotó képzelet és kifejezés, az a Crocetól hangoztatott feltétel, amely nélkül nem is volna irodalom és művészet. Van köztük, aki inkább érez, s van köztük, aki inkább megért; van, akire mind a két képesség alkalmazható; van, akiből az önkritika teljesen hiányzik, van, aki önmagával szemben súlyosabb követelményeket támaszt, mint ahogy azt a viszonyok érthetővé teszik; de akik őszinte alkotó szándékkal vagy tehetséggel írnak, tagadhatatlanul hősi áldozatainak az irracionális szépségnek, amelynek ihlető varázsa nem törődik a földrajzi, főként lelki földrajzi helyzet fojtogató levegőjével.

Akik szélesebb amerikai magyar légkörben élnek, azok nyelvi szempontból bizonyos helyzeti előnyben vannak azokkal szemben, akik az amerikai angolnyelvű világban keresik meg kenyerüket. A helyzeti előnyt, persze, nem szabad túlbecsülni, mert hiszen környezetükben az angoltól elrontott amerikai magyar fattyúnyelvet hallják, s ez dehogyan is muzsika. Amellett az amerikai magyar környezet szűk, sokszor megrendítően vidékies kerete, nemcsak lelki, de gazdasági harcukat is megnehezíti. A dór Spártában az attikai szellem könnyebben verhetett gyökeret (pedig ez is emberfeletti munka lehetett), mint az amerikai magyar keretek közepeit a művészi elvet valló és hangoztató alkotó szellem. De mégis magyarok közt élnek, jórészt magyarokból élnek, némiképpen tanítómestereknek is érezhetik magukat, nemcsak papoknak vagy újságíróknak, ha ez a foglalkozásuk; sokszor, s ez érthető, több a költészet elrejtett életükben vagy nem is rejtőzködő s mégis észrevehetetlen lelki sorsukban, mint kifejezett alkotásaikban. Vigyáznak arra, hogy lelkük lilium-gyöngédségét be ne kormozza a gyári

füst; ez magában véve élet-halál harc a lélek szempontjából. Érzéseiket folyton kihívja a gyakorlati élet; egyenlőtlen párviadal ez, mert hiszen ha környezetük (a magyar) megérti is szavaik egyszerű értelmét, rendszerint képtelen követni valamivel összetettebb távlatát; másik környezetük pedig (az angolnyelvű amerikai) nem tanul meg kedvükért magyarul, s még kevésbé hajlandó megtanulni lelki érzékenységük nyelvét. Vájjon Goethe megtarthatta volna-e „klasszikus egyensúlyát“ ilyen környezetben? Még szép és megindító, hogy az élet olimpiai küzdelmében nem estek ki a lélek magyarnyelvű versenyéből. Kós Károly nyilatkozatát olvastam valamelyik pesti lapban. Arról panaszkodott, hogy Erdélyben alig van utánpótlás. Amerikában „magyar utánpótlásról“ persze nem is szólhatunk; akik itt írnak, azok a kezdet, folytatás és a vég.

Mit mondjak azokról a magyar írókról, akik — kenyérkereseti szempontból, lelki láthatáruknál fogva, humanizmusuk egyetemessége alapján — angolnyelvű környezetben élnek és működnek? S akik, hogy ezt a fontos „technikai“ tényt is megemlítsem, műveltségüknek megfelelően tanulták meg az angol nyelvet? Ebben az esetben a lélektani összeütközés a magyar nyelv alkotó felelőssége és az amerikai angolnyelvű élet feltételei és kísértései között még kiélezettebb. Nem azokról szólok, akik könnyedén vagy könnyelműen kulturális pálfordulással, a mimikri természet ügyességével, átlendültek angolnyelvű lapokhoz vagy Hollywoodba; ezek írnak, de nem teremtenek, ezek ügyesek, talán ügyeskedők, de az alkotó ösztön hősi parancsszavát nem ismerik, vagy gyakorlati életöztönből elhallgattatták. Viszont lélektanuk érthető, ha nem is hősie. Amikor Marcus Aurelius a Capitoliumon járt, érezhette Róma nagyságát; stoikus egyensúlyában is babonás tüzzel, az idegek lélekre emlékeztető fényével érezhette, hogy micsoda birodalomnak az uralkodója. Amerika méreteivel, tempójával, gazdagságával, békéjével, még ma is gyors lehetőségeivel ugyancsak így hathat — szóval a méret és hatalom nagyságának tudatával — arra az elamerikaiasodott külföldre, aki a felhőkarcoló szerkesztőségéből végigtekint a városon s egy kis képzelettel látja az országot; vagy hollywoodi scénárióért olyan összeget kap, amennyit az összes magyarországi „irodalmi írók“ egy év alatt nem keresnek. A kísértés túlnagy; a megvalósulásából eredő kényelem túlkellemes; s erre, mihelyt alkalom adódik, a tollforgató (nevezzük annak) leszámol a magyar nyelv szépségének zenéjével és kötelességének terhével, s ha azt a helyzet megköveteli vagy kívánatossá teszi, nevét is elamerikaiásítja. Emberi gyöngeség? Az, de nem szabad szélsőséges érzékenységgel elítélni, mert hiszen odahaza hányan vannak, akik készek lennének az ő helyüket betölteni? Amellett hátha őszinték! Hátha csakugyan természetükhöz következetesen jártak el s egyetlen álmukat, a dollárra váltható siker elvét hajszolták? Ha ez a helyzet, akkor elérték céljukat, ámde nincs közük ennek az ismertetésnek tárgyához, amelyben a magyarnyelvű (ezen van a hangsúly) alkotó szellem amerikai lélektani körülményeivel foglalkozom.

Az amerikai angolnyelvű környezetből megmaradt magyarnyelvű írónak két nehézséggel kell számolnia. Az egyik erkölcsi és gyakorlati

egyaránt: ereje javarészeivel környezetének tartozik. A munka: kenyérkereset, de erkölcsi tartalom is. A másik: az az erkölcsi feladat, amelylyel az önmaga alkotó szellemét próbálja szolgálni. Amellett vannak kisebb nehézségek. Néha heteken át nem hall magyarul; néha szinte exotikussá lesz a magyar múlt. Vagy: a hazai életben olyan tüneteket figyel meg, a szellemnek olyan lajhárkodására, kényelemszeretetére, egyoldalú törekvésére, nagyképűségére, szűkkeblűségére ismer, a provincializmusnak olyan budapesti torz-arcát látja meg, vagy a vidéknek olyan gyatra Budapest-utánzatába botlik lelki szemeivel, hogy képtelen megérteni a maga múlthoz való ragaszkodását, s a magyar nyelvhez, mint alkotó eszközhöz való hűségét. A görög rabszolgának Rómában éreznie kellett Athént; a magyar írónak az angolnyelvű amerikai világban éreznie kell azt, hogy odahaza olyan értékek is vannak, amelyekről megrészezszi lelke és felüdül a szíve. Ha csalódás éri, ha a benső életében zengő óda karikatúrává züllik, ennek az a következménye, hogy hűsége és érzékenysége valósággal szellemi öngyilkosságra hajlandó s nevetségesnek érzi, hogy nem szegte meg lelki törvényének sorsát. Szerencsére az alkotó ösztön izmosabb és életképebb a csalódásnál; egy szép vers, mélyértelmű tanulmány, bátor és tartalmas megnyilatkozás, megértést sugárzó levél kisimítja a torz vonásokat a magány arcán, s az alkotó ösztön megint magyar nyelven követel dalt, regényt, tanulmányt. Lírai heve, amely elszigetelt mivoltánál fogva alanyiságát jobban kihangsúlyozza, ilyenkor szóba áll értelmével és tudásával s kérdi: mit is tehetnék a magyar kultúráért Amerikában, angol nyelven, kimondottan amerikai viszonylatban? Hálás azért, mert értékeket talált odahaza, s nemcsak azért, mert esetleg felismerték az ő értéktörekvéseit is. Így voltam én, amikor az itteni angol napilapban ismertetést írtam Watson Kirkconnell canadai irodalom tanár kitűnő „Buda halála“ fordításáról; amikor Arany János nevét a „Cleveland Plain Dealer“-ben, cikkem keretében olvastam, az volt az érzésem, mintha az angolszász nevek orkesztrájából kihallottam volna a szalontai tilinkót, az alföldi cimbalmot, az egész magyar élet minden hangszerét. Pedig félhasábos ismertetés volt, s ennyi mindenféle élményt jelentett ez a cikk.

Szóvá kell tennem az írók és költők megváltozott lelkiállapotát is. Az alkotó természetű ember lelkét ritkán veszi körül jégkéreg: szíve, még ha „hűvös“ hajlamú is, kész a benyomásokra. S ha a benyomásokhoz társul szegődik a tapasztalat, s ha ezekből a tapasztalatokból kisarjad az élet újfajta ritmusa, akkor a megváltozott lelkiállapot félig-meddig természetessé válik. Ezen nem az értendő, mintha csak a múlt árnya maradna meg s a múlt fénye elveszne. Viszont, bármennyire csüng is a magyar alkotó a magyar végzetten (milyen úr az anyanyelv, ha alkot: alázatossá teszi és érdekmentessé!), az a tény, hogy az örökölt környezettől eltérő környezetben él, hogy vérmérsékletének ellentéte életmódja, hogy ezt az életmódot valahogyan összeegyeztetni akarja hajlamaival, ez olyan lelki műtetre vezet, amely, hogy szellemileg és gyakorlatilag megmaradhasson, végzetesen szükséges. Vannak írók és költők, akik lelkük mélyén minden amerikai hatással szemben védettek; amerikai életük legfeljebb zománc. Vannak olyanok is, akik a

demokrácia formátlanságából kiérették az emberiség emberies látomását, s ami a demokráciában egyértelmű a fejlődéssel, azt magukévá tették. Ismerek olyan magyar alkotót, aki ha ma hazamehetne, minden megrázkódtatás nélkül visszailleszkeznék régi keretébe; ismerek olyat, aki már nem tudna hazamenni, jóllehet magyar hűségéhez nem férhet kétség. Jellem, ízlés, befogadó képesség, világnézet, ösztön és értelem kérdése, hogy ez a megváltozott lelkiállapot milyen közel áll az igazi Amerikához s mennyiben szerves része a magyar múltnak és a magyar jelennek. De meggyőződésem, hogy — a legtöbb esetben sovén vonatkozásoktól mentesen — minden Amerikában élő, becsületesen érző és gondolkodó magyar író lelkében hordozza a hazai múlt nemes értelemben vett kultúmacionalizmusának emlékét; ebben a köntösben nem didereg a magyar szó az angolnyelvű világban sem. S noha a környezetváltozás elkerülhetetlenné teszi a magyar alkotó-sors töredék mivoltát, ebben a fragmentum-teljesítményben is benne él az a varázs, melyet az anyanyelv ajándékának nevezhetünk, az a jószág, mely az idealizmus gyümölcse, az a hősiesség, mely az esztétikai felelősségtudat édes testvére.

(Cleveland. Ohio.)

REMÉNYI JÓZSEF